

RETORIKA I MANIPULACIJA

Meho ŠLJIVO

„Zaista ima govorništva u kome ima opčinjavanja.“ (hadis)

„Razum i argumenti ne bi se mogli boriti protiv nekih riječi i nekih formula. One se s tolikom pobožnošću izriču pred gomilama i, čim su izrečene, lica se napune poštovanja i glave se prigibaju. Mnogi ih smatraju kao sile prirode, kao nadnaravne moći. One bude u dušama veličanstvene i neodređene slike, ali i sama ta neodređenost uvećava im tajanstvenu moć. One su tajanstvena božanstva sakrivena iza svetišta kojima se vjernik drščući približuje.“ (Gustav le Bon)

U Časnom Kur'anu zabilježen je opis prvog ljudskog grijeha počinjenog u Džennetu. Prije nego što su pogriješili i oglušili se o zabranu njihovog Stvoritelja, Adem i Hava poslušali su zavodljivi i slatkorječivi, ali potpuno neistiniti i izmišljeni Šejtanov govor. **“Pa njima dvoma šejtan poče šaptati da bi im otkrio stidna tijela njihova koja su im skrivena bila. I reče im: ‘To što vam vaš Gospodar ovo drvo zabrani samo je zbog toga da ne biste meleki postali, ili da ne biste besmrtni bili’. I Iblis im se poče zaklinjati: ‘Ja ću vama dvoma**

biti od onih koji će vas savjetovati’. I njih dvoje on na opsjenu zavede, pa kad s drveta okusiše, njima se stidna tijela njihova pokazase i oni se po stidnim tijelima svojim dženetskim lišćem pokrivati počese.”⁷

Šejtan je Ademu i Havi govorio o zabranjenom drvetu kao o magičnom, besmrtnom i nadnaravnom drvetu koje ljudima omogućuje vječni, neprolazni život, blaženstvo i sreću. Stručnim jezikom kazano, Šejtan se u zavođenju naših dalekih predaka vješto poslužio manipulacijom.

Od najranijih perioda ljudske povijesti tehnika manipulacije pojavljuje se kao veoma prefinjeno i djelotvorno sredstvo uticaja na ljudsko mišljenje i rasuđivanje. Manipulacija je jedinstven **ljudski fenomen**, jer, za razliku od životinje, koja je jedino sposobna saopćiti ili se izraziti, čovjek ima sposobnost da se smisleno i artikulirano izražava, ali i da ubjeđuje. Prvo i najčvršće uporište manipulacija pronalazi u živoj govornoj riječi. Preoblikovanjem denotativnog značenja riječi u njeno konotativno značenje i kreiranjem adekvatnog

⁷ Kur'an (El-Bekare, 20-23)

psihosocijalnog ambijenta u kojem se riječ izgovara, manipulacija ostvaruje svoje najbitnije pretpostavke za vlastito ispoljavanje. Pisana riječ je, u odnosu na govornu, značajno osiromašena. Govorna riječ je osnažena upotrebom jezičkih i stilskih figura, zatim visinom i bojom glasa, kao i neverbalnom komunikacijom, predasima u govoru i naglašavanjima. Dok pri čitanju sudjeluje razum i čulo vida, u neposrednom ličnom razgovoru sudjeluju i razum i pet čula, kako odašiljalaca, tako i primalaca poruke. Ova činjenica objašnjava zašto pisana riječ ne može od svojih recipijenata oblikovati masu. Svakom je omogućeno da izrazi sebe na slobodan i jedinstven način.

Manipulacija kao sredstvo i metod zavodjenja u govoru, kao način planskog i sistematskog dezinformiranja javnosti, masovno se pojavljuje oko 80. godine naše ere.

To vrijeme je u znaku prelaska republike ka carstvu. Besjede se tada počinju značajno skraćivati. Jer, kako kaže Filip Breton, navodeći mišljenje Gi Ašara, "sa jednim vođom nije više bilo mjesta za riječ".⁸ Rasprostranjena upotreba manipulativnih metoda u retorici u značajnoj mjeri se zasniva na znanstvenim spoznajama o iracionalnoj strani ljudske prirode te na spoznajama o socijalnim potrebama i uvjetovanostima koje utiču na formiranje stavova i mišljenja ljudi. Istraživanja sa područja lingvistike i kolektivne psihologije nepobitno su pokazala nevjerovatno širok opseg moguće manipulacije govorom.

Andreas Frojnd objašnjava manipulaciju sa takozvanim riječima zamkama. Ovu vrstu govorne manipulacije (pozivajući se na slučaj psa koji je lučio pljuvačku na zvuk zvonceta iz čuvenog Pavlovljevog ogleada), on opisuje na sljedeći način: "Mehanizam djelovanja riječi zamki na čitaoca (ili slušaoca, op. autora) sličan je tome: umjesto zvonceta, pojavljuje se riječ *terorizam*, uslovni refleks koji teba postići negodovanje. Meso zbog kojeg se luči negodovanje jest pozivanje na prave teroriste, to jest na smrtonosno ludilo ubistava naslijepo. Ako se pojam *terorizam* poveže sa tom slikom u čovjekovom umu, stvorena je riječ zamka... i

8 F. Breton, *Izmanipulisana reč*, Clio 2000, str.37

svi su izgledi da će se ta reakcija, negodovanje, spontano javiti, i to bez razmišljanja o mogućim razlikama (u akcijama drugih grupa)".⁹ Na tragu te opasne retoričke demonizacije, politički novinar Eric S. Margolis preporučuje racionalnu suzdržanost i promišljenost prije nego što neke ličnosti automatski proglasimo teroristima i nasilnicima. "Nije izvjesno je li Bin Laden ultraterorist, kao što to tvrde SAD. Moramo biti oprezni kad je u pitanju demonizacija iz Washingtona. Svake decenije američka vlada i mediji odaberu jednog zlotvora. U šezdesetim godinama to je bio Naser, u sedamdesetim Arafat, u osamdesetim Gadafi, a u devedesetim Sadam Husein".¹⁰

Sa pojavom i popularizacijom elektronskih medija, nastaje i radikalna promjena u načinu komuniciranja među ljudima. Umjesto dotadašnjeg neposrednog komuniciranja (face to face, licem u lice), postaje dominantan posredni, neizravni način komuniciranja. Ovaj gubitak neposrednosti će, kako primjećuju S. Rajt Mills, Đ. Šušnjić, P. Breton, G. le Bon, omogućiti da se subjekt još više pretvori u objekt i da se publika preobrazi u masu.¹¹ U takvom omasovljenom društvu, reducirana je sposobnost individualne percepcije poruke, a samim tim i pojedinačnog promišljanja, rasuđivanja i kritičnosti spram sadržaja poruke.

Subjektivna sposobnost racionalnog poimanja poruke transformira se u sugestivnu kolektivnu opčinjenost koju Gustav le Bon definira *skupnom dušom i psihologijom gomile*. Svršishodnost i djelotvornost izgovorene riječi po LeBonovom mišljenju ne manifestuje se u racionalnom i logičnom izlaganju već u sposobnosti govornika da pronikne "barem na nesvjestan način, u psihologiju gomila i da zna kako im valja govoriti".¹²

9 Isto 102. strana

10 Eric S. Margolis, *Rat na krovu svijeta*, Armis Print, Sarajevo, 2005., str. 85.

11 O značenju te promjene u načinu komunikacije i o preobražaju publike u masu, vidi: Đuro Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, NIRO Mladost, Beograd, 1984., str. 39.

12 Gustave Le Bon, *Psihologija Gomila*, Globus, Zagreb 1989., 108. strana

Istraživanja iz područja kolektivne i socijalne psihologije dodatno će ilustrirati narav i intezitet **grupnog pritiska** na pojedinačno prosuđivanje. U jednom takvom ogledu od ispitanika se tražilo da među trima nejednako dugim crtama pronađu onu koja je po duljini najsljednija nekoj četvrtoj crti. Ogled se sastojao u tome da svi ispitanici osim jednoga namjerno biraju pogrešnu crtu. Ovim pokusom željelo se saznati hoće li neinformirani ispitanik promijeniti svoje mišljenje kako bi se približio mišljenju grupe. Rezultati su pokazali da je trećina ispitanika popustila pod takvim pritiskom grupe. U odsutnosti grupnog pritiska tačnost je bila 93%.⁷

Ipak, političke promjene, preobražaj u načinu komuniciranja i ekspanzija masmedija nisu i jedini razlozi za nastanak pojava manipulacije u govoru i manipulacije govorom

Razvoj industrijskog društva, postvarenje odnosa među ljudima, prelazak sa manufakturnog načina proizvodnje na kapitalistički, višestruko će izmijeniti ne samo način, stil, navike, potrebe, ciljeve života, nego će i ljudsko mišljenje i govor sve više svoditi na puki i formalni instrument vladajućih slojeva društva.

Mislioni okupljeni oko takozvane frankfurtske škole, Max Horkheimer, Herbert Marcuse i Theodor Adorno, zastupat će mišljenje kako je kapitalistički i potrošački način života nužno doveo do „instrumentalizacije uma i mišljenja“ i kako je govor, usljed propagande i reklame masmedija, značajno izgubio na svome općeljudskom, etičkom i komunikacijskom značenju. *Era formalizirajućeg uma* degradirala je i profanizirala govor, dodijelivši mu simbolično i instrumentalno značenje umjesto dotadašnjeg suštinskog komunikacijskog značenja. Tako Max Horkheimer, u svome čuvenom djelu *Pomračenje uma*, navodi primjer dječaka koji pita vlastitog oca šta simbolizira (reklamira, op. autora) mjesec na nebu.

7 Vidi više: Kathleen K Reardon, *Interpersonalna komunikacija*, Alinea, Zagreb, 1988., 44. strana

Nisu, dakle, samo riječi i ljudski govor izgubili svoje izvorno, vlastito značenje. Usljed scijentističkog i pozitivističkog poimanja svijeta, koje je postalo dominantno u odnosu na filozofiju i religiju, obesmišljena je priroda, univerzum i cjelokupno ljudsko stvaralaštvo. Nepremostivi jaz koji je u savremenom društvu nastao između čovjeka i prirode nužno se reflektirao na sve aspekte ljudske egzistencije, time i na smisao i svrhu ljudskog govora. “Na jednoj strani, priroda je lišena svake bitne vrijednosti ili značenja. Na drugoj, čovjek je lišen svih ciljeva osim samoodržanja. On pokušava preoblikovati sve što mu je unutar dosega u sredstvo za taj cilj. Sumnjiva je svaka riječ ili rečenica koja natukne o odnosima koji nisu pragmatički.”⁸

Ljudski govor je, dakle, nakon što je izvrnut bespoštednoj medijskoj propagandi i manipulaciji, doživio istu sudbinu kao i mišljenje koje je izgubilo svoju autonomiju, postavši puki instrument nauke.

S obzirom da um više ne odražava istinitu prirodu stvari, već postaje samo jedan od instrumenata društva, govor – kao univerzalni simbol ljudskog izražavanja i sporazumijevanja – sveo se tek na običnu posredničku i pragmatičku funkciju. “Isti glas koji propovijeda o višim stvarima života, kao što su umjetnost, prijateljstvo ili religija, opominje slušaoca da odabere vrstu sapuna.”⁹ Max Horkheimer pokušava ukazati na fenomen profanizacije govora koji je u medijima maksimalno (zlo) upotrijebljen u komercijalne i propagandne svrhe. Profanizirani i komercijalizirani govor izgubio je na svojoj nepatvorenosti, autentičnosti i uvjerljivosti. Manipulacija govorom, čiji je krajnji cilj bio potpuno zagospodariti osjećanjima i razumijevanjima ljudi, na kraju se pretvorila u svojevršno podozrenje i nevjericu prema svakom govoru koji pretendira da govori istinu. S druge strane, u totalitarnim društvima retorika manipulacije potpuno transformira značenje i smisao govora. Usljed medijske propagande i

8 Max Horkheimer, *Pomračenje uma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., str. 105.

9 Isto, strana 105.

političkog jednoglasja, u javnom govornom činu pojavljuje se takozvani *novogovor*, u kome sve riječi dobijaju ambivalentan, pa čak i suprotan smisao u odnosu na njihovo izvorno značenje. "Rat je mir, ropstvo je sloboda, neznanje je moć", čuveni je orvelovski opis *novogovora* u apsolutno izmanipuliranom društvu totalitarističkog sistema.

Manipulacijskim sredstvima i uticajima kojima država provodi određenu ideologiju ne mogu se potpuno suprotstaviti ni najobrazovaniji slojevi društva. Intelektualci, naprotiv, svjesno i bezuvjetno prihvataju da budu podvrgnuti manipulaciji kako bi popunili ideološku usamljenost i izoliranost od društva nastalu usljed odbijanja da se javnost podvrgne vladajućem konceptu mišljenja. O toj pojavi, koju Cheslav Milosz slikovito poredi sa pilulama Murti Binga, svjedoče konkretne historijske pojave u staljinističkim društvima. "Dijalektički materijalizam (u staljinističkom zahvatu) odslikava te preobražuje i, istovremeno, oblikuje ih: oblikuje društvene i političke uslove u kojima čovjek više ne umije pisati i misli drukčije nego što treba i, istovremeno, to *treba* mora prihvatiti pošto van toga *treba* ne može nastati ništa vrijedno. To su kliješta dijalektike. Pisac se pokorava ne samo zato što se boji za svoju kožu."¹⁰

Je li, onda, retorika manipulacije sveomogućni i neizbježni usud savremenog čovjeka izloženog rijačima zamkama, grupnom pritisku, profanizaciji govora u masmedijima i formiranju novogovora u totalitarnim sistemima? Zar nije svaki vid borbe i suprotstavljanja protiv takve sveobuhvatne manipulacije govorom, imajući na umu Millsovu tezu o pretvaranju subjekta u objekt, publike u masu, unaprijed izgubljena bitka i apsurdni Sizifov posao? Kako povratiti vjeru u značaj i moć govorne riječi čija se autentičnost sve češće devalvira tvrdnjom da je tek obična retorika sve što se u javnosti čuje i izgovori.

10 Cheslav Milosz, *Zarobljeni um*, preveo Petar Vujičić, Beografski izdavački zavod, Beograd, 1987., 22 strana

Granice naizgled neizbježnoj manipulacijskoj moći moguće je tražiti u povratku autonomnom i neideloškom mišljenju te u neinstrumentaliziranim filozofskim i duhovnim metodama promišljanja stvarnosti. Razorna moć manipulacije povlači se pred slobodnim, nepristranim individualnim mišljenjem. Kant je s pravom smatrao da nije uzaludno očekivati da „publika prosvjete samu sebe ako joj se samo dopusti sloboda“. "Nekolicina među njima", tvrdi Kant, "koji su sami odbacili jaram nezrelosti, proširivat će oko sebe duh umnog poštovanja vlastite ličnosti i poziva svakog čovjeka da sam misli."¹¹

Ili, da citiramo Đ. Šušnjića, koji suprotstavljanje manipulaciji vidi u „otporu institucionalizovanom mišljenju“.¹² Stoga se u novim teorijama interpersonalnog komuniciranja nastoji prevladati zastarjeli, ideološki koncept komunikacije kao nešto što se čini *prema ljudima* u pravcu interaktivnog, humanističkog pristupa komuniciranju kao nečemu što se čini *s ljudima*. Tako shvaćena i primijenjena komunikacija je idejni i metodološki bedem supremacije manipulacijskih sadržaja u retorici.

Literatura

1. Breton F, *Izmanipulisana reč*, *Clio*, Beograd, 2000.
2. Čelav Miloš, *Zarobljeni um*, Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1987.
3. Kathleen K. Reardon, *Interpersonalna komunikacija*, *Alinea*, Zagreb, 1988.
4. Horkheimer Max, *Pomračenje uma*, *Veselin Masleša*, Sarajevo, 1989.
5. Le Bone Gustave, *Psihologija gomila*, *Globus*, Zagreb, 1989.
6. Margolis S. Eric, *Rat na krovu svijeta*, *Armis Print*, Sarajevo, 2005.
7. Neimarlija Hilmo, *Religija i društvo*, hrestomatija, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2006.
8. Šušnjić Đuro, *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1984.

11 Vidi: Hilmo Neimarlija, *Religija i društvo-hrestomatija*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2006., 55. str.

12 Vidi: Đuro Šušnjić, nav.djelo, Beograd, 1984., 182. strana

Summary

RHETORIC AND MANIPULATIONS

Meho Sljivo

Manipulation as a means of planned and systematic control of human thought and understanding dates all the way back to earliest human history. Its strongest weapon is the spoken word. It acts as a pressure upon the understanding of whole groups. And messages that are sent with such purpose undoubtedly illustrate the power of manipulation in everyday life. Electronic media, however, has further empowered this phenomenon. An individual perception has been replaced by a mass auditory and reception. As a result of political totalitarianism, manipulation has resulted in a phenomenon of 'new speech': words are beginning to lose their basic sense and meaning. However, despite its far reaching influence, power of manipulation through a spoken word is weakening with the development of new theories in interpersonal communication. According to these theories, communication does no longer represent a one-way, but rather an interactive, two-sided process.

موجز

البيان والتلاعب

ميهو شلييفو

عرفت البشرية منذ أيامها الأولى التلاعب وسيلة مدروسة ومنظمة للتأثير على آراء الناس وحكمهم على الأمور. ويجد التلاعب أشد المعائل في الكلمة المنطوقة. إن الكلمات – المصائد والضغط الجماعي على فهم المعاني يصورون بدقة قدرة التلاعب وتأثيره في الحياة اليومية. وقد زاد ظهور وسائل الإعلام الإلكترونية من حدة ظاهرة التلاعب، فتم استبدال ظاهرة جمهور المستمعين والمشاهدين بالإدراك الحسي الفردي للمعنى. كما دفع الاستبداد السياسي بالتلاعب لينتج ظاهرة الكلام الجديد: فقدت الكلمات معانيها ومفاهيمها الأساسية. ولكن وبالرغم من تأثير التلاعب البعيد المدى، إلا أنه يضعف في البيان مع تطور النظريات الجديدة في التخاطب بين الأفراد. فالتخاطب بين الأفراد – بحسب تلك النظريات – لم يعد يمثل عملية أحادية الاتجاه، بل أصبح عملية تفاعلية ثنائية الاتجاه.